

MEGLEPETÉS: PÁZMÁNY IMÁDSÁGOS KÖNYVÉNEK PROVERBIUM-HASZNÁLATA

VOIGTVILMOS

„Ihon a mi aiandekunc, melliet elődben vífzûnc”¹

Axióma, vagy inkább közhely, hogy Pázmány Péter méltán csodált magyar nyelvében az erőteljes megfogalmazás a szólások és egyéb nyelvi fordulatok gyakori felhasználását is jelenti. Nyelvtörténészek, írók, irodalomtörténészek, újabban műve-lődéstörténészek sokszor említik ezt, például, amelyeket Pázmány „összes” műveiből szedettek össze: vagyis a több évtizedre és különféle művekre szét-húzható adatanyagot egyetlen jelenségként tárgyalnak. Minthogy legutóbb tüzetes áttekintés készült *Pázmány-bibliográfia* címmel, és ennek kiegészítése szinte napjainkig eljut – most igazán röviden kell csak a Pázmány-parömiológia előzményeire és eredményeire utalni.² Nikolényi József (495. tétel) és Fülöp Adorján (505.) már az 1880-as években kigyűjtötték Pázmány egyes műveiből (*Kalauz, Prédikációk*) a szólásokat. Ezt is felhasználta Margalits Ede népköltésinek tartott antológiájában,³ ahol *P.* jelzéssel hivatkozik Pázmányra. Pontosabban a *Kalauz* 1613-as kiadására, vagyis Pázmány többi műve nincs adatolva. Mind Margalits munkatársai, mind ő maga voltaképpen pontos munkát végeztek, ám a szövegek helyesírását átjavították és az egyes adatokat nem lehet lapszám szerint visszakeresni a sokkötetes és hatalmas életműben.

Pázmány nyelvének mostani neves méltatói – például Bencze Lóránt (425.), Bitskey István (427.), Éder Zoltán (869.), Balázs Géza (1056.), Gábor Csilla (1104, 1184.) és mások – is általában utaltak Pázmány sztereotíp fordulataira. Az utóbbi időben Rajslil Ilona (1014.) foglalkozott Pázmány frazeologizmusával és legutóbb a téma egészét kísérelte meg áttekinteni.⁴ Érdekes, hogy a magyar folklorista

¹ PÁZMÁNY Péter, *Kereztveni imadsagos keonyv*, Graz, Widmanstadius, 1606, 60.

² *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, PILISCSABA, 2005, (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1). HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX: Balázs Mihály köszöntése*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, SZE BTK, 2011, 160–183. A következőkben, ha csak általában utalok egyes művekre, e bibliográfiák tételszámaikat jelzem.

³ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai Lajos, 1896. Reprint kiadásban: *Ua.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993.

⁴ RAJSLI Ilona, *Szólások és közmondások Pázmány Péter nyelvhasználatában*, Óbecse, Trend, 2009.

- parömiológusok - noha gyakran említik Pázmányt - tudtommal külön dolgozatban nem foglalkoztak Pázmány parömiológiájával. Pázmány latin műveinek (és szlovákra fordított műveinek) proverbiumait sem vizsgálták eddig. Említették viszont, hogy Máriafi István (Szaitz Leó) *Kis magyar frázeológia* című kötete (1788) Pázmányra megy vissza (Kiss Katalin 1035.), pontosabban a *Kalauz*ból és a prédikációkból szemelgetett. Ez a munka azért is jelentős a mi számunkra is, mivel Szaitz megkísérelte azt, hogy a szólásokat valamilyen módon osztályozza. A modern magyar frazeológia és parömiológia ugyanis e korban, a 18. század végétől kezdődik: Baróti Szabó Dávid, Dugonics András, Kresznerics Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Kovács Pál (sőt majd Gaal György) és mások gyűjtései, illetve kiadványai révén.⁵

Úgy gondoltam, az eddigiekhez képest továbblépésként célszerű, ha a szólások szempontjából egyenként vizsgáljuk meg Pázmány műveit. Természetes módon az *Imádságos könyv*⁶ kínálkozott kiindulópontként, mivel ezt a könyvet eleve szélesebb közönségnek szánták, több kiadása ismert, és filológusaink kitüntetett figyelemmel vizsgálták. A mű forrásairól is tudunk (noha még ma sem eleget), külön szóláselemzésére azonban nem került sor.

Míthogy sem Pázmánytól, sem kortársaitól nem „várhatjuk el”, hogy külön vagy éppen önálló parömiológiai rendszerezést adjanak, valamilyen „modern” csoportosítást kell figyelembe venni. Nyelvészeink a maguk elgondolásai szerint értelmezték a „frázis”, a „szólás” és a „közmondás” fogalmait, olykor egymással is összekeverve ezeket. (Még O. Nagy Gábor, Hadrovits László és mások⁷ is.) Ami a nemzetközi parömiológia fogalmi rendszerét illeti, egyetemi tankönyvünk⁸ követte ezt. Ugyanilyen nézőpontból külön is áttekintettem a „frázis” tipologizálásának kérdéseit.⁹ Az ilyen nemzetközi és rendszerszerű háttér azért is fontos Pázmány szólásainak esetében, mivel a magyar frazeológia további fejlődésében gyakran éppen az ő műveinek szöveg szerinti hatásával számolhatunk.

Az említett műfajtrótoneti, komparatív parömiológia¹⁰ alapelve az, hogy a nyelvi fordulatok (sőt akár már egyes, sajátos összetett szavak), szó szerkezetek gyakori

⁵ Lásd erről kitekintő tanulmányomat: VOIGT Vilmos, *Figyelem: RUI 8° 47! = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 359–366. A hivatkozás a lapszámokra utal.

⁶ A következőkben a reprint kiadást használtam: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28). A helyesírást ehhez képest praktikus célból egyszerűsítettem.

⁷ Míthogy nem foglalkozom adataik és érveik értelmezésével, ezekre egyenként nem is utalok.

⁸ Először már 1966-ban megjelent egyetemi jegyzetünkben, legutóbb: *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Osiris Kiadó, 1998. Az általam írt fejezetben: *Uo.*, 304–311, magyar és nemzetközi szakirodalommal: *Uo.*, 330–331, 334–341.

⁹ VOIGT Vilmos, *A frázis tipológiája (műfajelméleti és más szempontból) = 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Mariann, Bp., Argumentum, 2006, 622–634.

¹⁰ Mint már eddig és említett dolgozataimban is, a „nemzetközi” szavakat (frázis, proverbium, parömiológia) használom, mivel ezek jelentésköre széles, ugyanakkor nem korlátozott és nem hordoz elég homályos szemantikát, mint pl. a hasonló szövegekre vonatkozó magyar szavak (szólás, frázis, hasonlat, közmondás stb.)

használata egyre állandósultabb megoldásokat hoz létre, ezek aztán önállóan is idézhetők lesznek. Szerkezetileg a szószerkezet, majd a bővített szószerkezet, végül a mondat kereteibe tartoznak. (Sőt, ismerünk ennél nagyobb szerkezeteket is, amelyek már egész kis, elemi történetekhez tartoznak). Az utóbbi pólus már „műfaj” jellegű. Pázmány ezt a fokozatos fejlődési rendszert természetesen még nem ismerhette fel. Tanult ugyan retorikát, és az iskolai oktatásban még ekkor is a (latin, olykor a görög) proverbiumokat ilyen módon nevezték meg – ám a praktikus proverbium-használat nála sem fejlődhetett tovább valamely teória vagy rendszer alakjában. Pázmány fordítási elvei („mintha eredetileg is magyarul fogalmazták volna”) ugyanezt a következtetést idézik fel. Nincs ugyan bizonyított példánk arra, hogy valamely latin proverbiumot meglevő (egészen más) magyar proverbiummal fordított volna – ám ez a gyakorlat Magyarországon ekkor már jól ismert volt. Lásd például Baranyai Decsinél: *Arator, nisi incuruus, praeuaricatur = Nem lehet az tűz füst nélkül.*¹¹ Azt viszont több esetben észrevehetjük, hogy Pázmány egy-egy közismert kifejezést (hasonlatot) továbbfejlesztve ír le, illetve több ilyen fordulatot összekapcsol. A bűnbeesés történetére például így utal: *Én érzettem az almának gyönyörűségét, mellyért a te szomjuságod epével oltatik el.*¹² Ez a barokkosan komplikált megfogalmazás (amely egy hosszabb érvelés egyik része) azonban nem proverbium. Még olyan esetben is, amikor a felhasznált szószerkezet sztereotip, és akár proverbiumnak is lenne tekinthető, Pázmány konkrét és teológiai (és nem parömiológiai) értelemben magyarázza. Például az ’ennek már csak az Isten az orvosa’ kifejezés nála így olvasható: *Ha pedig ugyan halálra válik [valaki], egy általjába meg kell neki mondani, hogy csak Isten lehet orvosa...* (100b–101a). A gyakori ismétlő felsorolások is így hatnak: (az év napjai) *hamar elmúlnak mint az árnyék, vagy a vékony füst, és hamar meg szárad a mi testünk, mint a le szakasztott virág* (107a). Pázmány leleményes az ilyen fordulatok egymás mellé illesztésében, és valóságos „szentenciának” érezzük ezeket – például: *Neked ücsöség Uram, nekem pedig csak orca pirulás* (147b) – ám ezek sem igazi proverbiumok. A kor költészetében ez már megszokott gyakorlat, mint például: *Szembe szépen szólnak, Hátam mögött rágnak* (180a).

Két további szempontra is fel kell hívni a figyelmet Pázmány *Imádságos könyvével* kapcsolatban. Egyrészt az imaszövegek, bármilyen gyakori használatuk és ismert frázisaik ellenére önmagukban nem „hordoznak” proverbiumot. Legfeljebb ezekből származhatnak „majd” proverbiumok. Például a „mindennapi kenyér” említése Pázmánynál nem proverbium. Maga írja könyvének ajánlásában († 3 b lapon), hogy a régi szent atyák írásából és főképpen a Szentírásból vette a maga imáinak szöveg-mintáit. Másrészt több ízben is egy „hivatkozás” kibővítésével találkozunk – és nem

¹¹ BARANYAI DECSI JÁNOS, *Adagtorum*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1978 (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 5), 299, Chiliadis IV, Centuria V, Decas V, 1. szám. Az 1598-as kiadás hasonmás-kiadása.

¹² PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 42a. A továbbiakban az idézett szövegrészeket lapszámjai a főszövegben, zárójelben szerepelnek.

proverbiummal. Például: (Jeruzsálemben kívánkozom) *mint a szomju szarvas, a kut főhöz* (3 b), (Kívánkozik a te országodba) *mint a szomju szarvas a folyó kut főhöz* (5 b), *Miképpen kívánkozik a fáradt szarvas a kut főhöz* (úgy kívánkozik az én lelkem te hozzád Uram) (104 b). A 'lelkem úgy kívánkozik... mint a szomjas szarvas a víz forrásához' – vallási közhely és akkor sem proverbium, ha mindenki ismeri e fordulatot.¹³ Pázmány is szinte emlékezetből idézi, nem is teljesen azonos módon.

Igen sok esetben közismert vallási–egyházi sztereotípiákat (nyelvileg frázisokat, kliséket) találunk nála: (legyen azért) *a te szent akaratom* (8b), *ördög incselkedése* (26a és 202b), *mennyei harmat* (29b), *por hamu és hiúság az ember* (34a), *halálnak árnyéka* (35a), *lelki szemek* (42b), *pokolra vettetnek* (43a), (örök) *bölcsességnek kútfeje* (48a), (a te neved) *erős vár* (63a), *nincs maradandó városunk* (104a), (az Úr) *tűzön és vízen által vittél* (105a), *égi madarak, földi vadak* (118a), *botránkozásnak kövei* (127a), *halálnak fulánkja* (128a), *a vakok szeméinek megnyitása* (131a), *jobb lett volna, soha sem szülték volna* (135a), *ártalmas gyümölcsöt terem* (144a), *tékozló fiú* (145b), *ördögi mesterség* (153a), *hamis mértékkel* (158a), *örülvén a más kárán* (161b), *orcád el ne fordítsd* (182a), *farkasok között a juh* (182a), (szabadulás az) *ördög torkából* (183a), *sátorok ünnepe* (189b), az *ördög csalárdsága* (192a), *győzhetetlen kőszál* (198b), *setétben járóknak fényes világa* (202a), *szárnyad alá futottak* (210b), *síralom völgye* (214b) stb. Néha csak a közismert megfogalmazás egy részét is elég említeni: *a gerendát nem látván maguk szemében* (256a) – a teljes szöveg helyettesítéseként. Ha önállóan nézzük ezeket a szövegrészeket – főként a mai nyelvérzékkel – szólásoknak tekinthetők. Ám Pázmány imádságos könyvében mindez az egyházi „frazéológia” része – és nem proverbiumok. Egyébként több esetben is az ekkorra már megállapodott magyar szövegű alkotások (pl. zsolnárok, litánia) részei. Különösen az ördögre vonatkozóan gazdag megállapítás-sorozat található az imakönyvben – noha Pázmány már élcelődik is a reformáció nagyjainak valóságos ördög-kultuszán.

A rendkívül széleskörű műveltségű, sokat olvasott Pázmány gyakran említ ismert (legtöbbször bibliai) történeteket. Az ezekre utalások is hasonlítanak a proverbiumokhoz. Minthogy a Pázmány-filológia sokszor foglalkozott ilyen utalások „megfejtésével”, elég most ezek közül csak néhányat – a proverbiumokhoz igen közel álló – szöveget említeni.¹⁴

Mivelhogy nemcsak kenyérrel él az ember (7a) – újszövetségi idézet, amely „világszerte” proverbiummá vált. (Eredetileg Jézus válasza a kísértőnek: Máté 4, 4. és Lukács 4, 4.) Pázmány szövegezésében inkább még eredeti értelmében szerepel. Máshol eltérő a megfogalmazás: *az embernek élete nem csak kenyérrel tápláltatik* (48b), és ez is jelzi a közismert gondolatot, ám nem proverbiumot idéz az író. *por*;

¹³ Noha MARGALITS, *i. m.*, 661b, a „szarvas” címszónál feltünteteti: *Örül mint a szomju szarvas a forrásnak alakot*, Dugonicstól idézve.

¹⁴ Már az előbb is és a következőkben is esetenként csak néhány példát említek, és nem tüntetem fel a több ízben is megtalálható változatokat. Mindezeket nem is annyira egy Pázmány proverbiumtár, mint inkább egy Pázmány-szótár lenne hivatott összegezni.

hamu és hiúság az ember (34a) – az ismert megállapításhoz Pázmány az 'üresség, hiányosság' értelmű „hiúság” szót is odateszi. Több ízben írja le ugyanazt a frázist, némileg változtatva: *a kölyköcskéék is esznek az asztalról hullott morzsalékokban* (a „kölyköcske” itt 'kis kutya' értelmű: 53b) és *hogyanem csak mint az kölyköcskéék, asztalod morzsalékaiban, hanem ugyan a te asztalodnak bőségében is részes legyek* (173a) és a legrövidebben *asztalodnak apró morzsaléki* (89b). Ez akár a tékozló fiú történetére utalhat. (A tékozló fiúról a 145b helyen külön is szól.) A paradicsomi történetre vonatkozik: (a te szent) *fogad az Ádámtól fel falt almába meg vásódnék* (56a). Ám ez sem proverbium, és éppen a proverbiumként használt formát: – „Az atyák ették az egrest és a fiak foga vásott bele” – kerüli el.¹⁵ A magyarban két forma adatható: az „Ádám által megevett alma” és a „Atyák által evett egres”. Ótestamentumi történet, amelynek során *Illés Propheta palástja a Jordán vizét megszárazhatta* (172b). (Illés próféta halálának története: 2 Királyok Könyve 2: 8. és 14.) Egyházi embléma az *amaz igaz Pelikán madárnak, a mi Urunknak, drága vére* (90a), amely kifejezésnek elterjedtségére utal a másik változat: *Mint Pelican madár, Mely csak pusztában jár; Bujdosom az pusztában* (182a). Ókori eredetű exemplum (Androklész és az oroszlán): *még a fene oroszlán is szereti a vele jó tevőket* (90a).¹⁶ Csak egy felsorolásban utal Pázmány arra a történetre, amelyben Attila megkíméli Rómát (*megtartóztatád a keresztyénségnek iszonyú rablásától* – 122ab). Pliniusra hivatkozva említi: *akit meg mart valamely dühös eb, nem nézhet az vízre* (22b), a veszett kutya és a víz kapcsolatára utalva.

Közismert képes kifejezéseket is használ, olykor egész sorozatban: *Édesb minden méznél, drágább minden kincsnél, világosb a napnál, emésztőbb a tűznél, hatalmasb a menykőnél* (50a). Ezek közismert szóláshasonlatok, az utolsó rész viszont lehet, hogy Pázmány leleménye. A *szép hegedű szó* Pázmány által adott magyarázata: *mely mihelyt megszűnik, semmi látatja nem marad* (50b). Elképzelhető, hogy ez már Pázmány szövegforrásában is megvolt. Nem csak a ténybeli ismeret, hanem ennek megfogalmazása is közismert volt Pázmány korában: *Mint viasz el olvad a tűz előtt* (118b). A szöveg a 68. („diadalmi”) zsolttár elejéről való és az Isten ellenségeinek pusztulására vonatkozik. *Felül halaggyák a tenger fővényei számát* (143a). Természetesen, amikor a bibliai eseményeket, kifejezéseket, csodákat említi (pl. Noé bárkája, Lót felesége, Jákob létrája, Mózes, Tóbiás), a már ismert magyar nyelvű szöveg megoldásokra utal. Egy-egy ilyen történetet ízes,

¹⁵ Tanulságos, hogy MARGALITS, *i. m.*, 748a, („vásik” címszó) *Apánk evett almát, a mi fogunk vásik* alakban Erdélyi János gyűjteményéből idézi. ERDÉLYI JÁNOS, *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kozma Vazul, 1851, 11, 207. adat. Maga *Ádám evett almát, a mi fogunk vásik* formában is közli, hozzá tévé „melynek eddig régebb eredete ki nem mutatható” (VIII. lap). Ami furcsa megállapítás, annál is inkább, mivel Erdélyinél éppen a következő adat (ERDÉLYI, *i. m.*, 11. lap, 208. adat) ez: *Apák ettek egrest, fiak foga vásik*.

¹⁶ A történetet AULUS GELLIUS *Noctes Atticae* (V, 14) alapján ismerjük. A mostani nemzetközi mesekatalógus a 156. típuszámon tartja nyilván, és sok szépirodalmi változatban is előfordul. Pázmány „bárhonnan” ismerhette. Lásd: Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2004, No. 284, 108–109. (Part I).

egyéni megfogalmazással hoz elő: *Ádámmal együtt, falevélből csinált gatyával befödőznék undokságukat* (231a) – ám ez sem proverbium.

Úgy látjuk, néhány esetben Pázmány a maga korában közismert megfogalmazásra utal. (Nem valamely történetre, hanem annak sztereotip megszövegezésére.) *Úgy ne járjak mint az öltözetlen paraszt, a menyegzőben* (52a, némileg eltérő fogalmazással 172a). *Nem úgy állunk előtte, mint egy disznó pásztor előtt* (66a). Széles körben ismert lehetett a *sokan vannak, kik tanító nevet viselnek...* (127a) de erre méltatlanok. *A juhok gyapjába... öltözött ragadozó farkasok* (127b) a hitvik korában gyakran említett fordulat. A szó eredeti értelmében vett példabeszéd a következő adat: (ha a lényeges kérdésre keresünk feleletet, nem az apróságokkal kell törődni, hanem) *azt cselekedje, a mit a paraszt ember, mikor valamely fát ki akar irtani, nem kopácsol az apró ágbogakon, hanem a gyökerét vágja ki, és egy munkával az ágait is le dönti* (234a). A fogalmazás érzékletes, mégsem ad proverbiumot.

A példák bemutatásából az a meglepő kép tárul elénk, hogy Pázmány szinte nem használ valódi proverbiumokat – noha az ő korában már sok magyar proverbiumot használtak a maihoz meglepően hasonló formában. Olyanokra gondolok, mint *Az igaz mondás be töri embernek fejét* (Baranyai Decsi 2.9.3.5. szöveg), *Mit hányysz falra borsót?* (3.1.6.4. szöveg), *Akkor léssen az, mikor az Duna vissza foly, avagy el szárad* (4.2.6.4). Sőt: *Oly messze vagy tőlle, mint Makó Jerusalemtől* (1.1.4.8) – a *Tota erras via / Toto coelo errat* megfelelőjeként. Látható, Baranyai Decsi is szabadon bánik a proverbiumok megfogalmazásával, jóllehet neki nem kell szövegekbe illeszteni ezeket. Pázmány viszont mondatszerkezetekbe illesztette a maga példáit. Természetesen nem várhatjuk el azt, hogy Pázmány mintegy közmondás-antológiát produkáljon, a fenti „hiányok” mégis tanulságosak és némi magyarázatot érdemelnek.

Szerencsére Pázmány *Imádságos könyvéhez* időben igen közeli két fontos nyomtatott forrásunk van: Baranyai Decsi *Adagiái* (1598) és ennek felhasználójaként Szenci Molnár Albert *Dictionariuma* (1604, pontosabban 1611). Paczolay Gyula több tanulmányában leszögezte, hogy Baranyai Decsinél nem találjuk meg a kötet címe szerinti 5000 (!) magyar proverbiumot, az ő adatainak többsége egyetlen szó, jelzős főnév, igés kapcsolat, jelzős főnévi kapcsolat, állandósult hasonlat, szabad kapcsolat.¹⁷ Ugyanő foglalkozott Szenci proverbiumaival is – ugyanezt állapítva meg. Ez nem csoda, hiszen Szenci művének 1611-es hanai kiadása magyar–latin részébe éppen Baranyai Decsitől veszi példáit. (Mintegy 550 darabot.) Anélkül, hogy részletesebben foglalkoznánk Szenci proverbium-anyagával, megállapíthatjuk, hogy köztük is kevés a valódi proverbium. De vannak ilyenek, mint *Urak kérése parancsolat; Ökör alatt borjút ne keress; Egy csapással kettőt ütni; Tzégér*

¹⁷ PACZOLAY Gyula, *Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban = Dictionarium 1604 Szenci Molnár Albert szótára: Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29., szerk. SZABÓ András, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2007, 116–117.*

nélkül is elkél a jó bor; Csak addig nyujtozzál míg a lepel ér; Két éles tőr nem fér egy hüvelybe; Hátán háza és kebelében szobája; Semmit sem hoz a konyhára; Két nyerget ülni egy seggel; Jó pap holtig tanul; Nyert benne, mint Bertók a csíkban; Az csöbörből az vederbe hágni; Jobb ma egy veréb, hogy nem mint hólnap egy tűzok. Paczolaynak még az is feltűnt,¹⁸ hogy Szenci a „proverbium” jelölést (nyomdatechnikai okokból) többféle módon jelöli.

Mindezek után két következtetést is levonhatunk. Egyrészt nem, tartjuk véletlennek, sokkal inkább a kor általános igényének, hogy a tágan értelmezett proverbiumok fontosságát Baranyai Decsi (oktatási), Pázmány (teológiai–retorikai), Szenci Molnár (nyelvi okokból) egyformán képviselik. E korban válik széles körben használttá a korábbihoz képest jóval nagyobb magyar nyelvű proverbium-készlet. E folyamat elválaszthatatlan a nyomtatott művek elterjedésétől. Ha Pázmány imádságos könyvében nincs is meg (mondjuk) a „kéz kezet mos” proverbium – amely megvan mind Szenci Molnárnál (1611-es kiadás, 48/1 lapon és számon), mind Baranyai Decsinél (1.1.3.8.), sőt ők hozzák a latin és görög eredeti megfelelőket: *Manus manum lavat. Manus manum fricat. Gratia gratiam parit. Gratia gratiam. χείρ χείρα κνίζει* és *ή χάρις χάριν φέρει* is, és amit pedig Pázmány biztosan ismert – és hasonlóan közkeletű, immár „kész” sok-sok proverbiumot nem találunk az imádságos könyvben: annál nyilvánvalóbb ennek a „parömiológiai univerzumnak” a kibontakozása imádságos könyvében is. Ez pedig igazán tanulságos jelenség.

Másrészt mégis meglepő, hogy Pázmány *Imádságos könyvében* alig él a valóban proverbiumnak nevezhető sztereotip kifejezésekkel. Fentebbi osztályozásában ugyan még Paczolay sem parömiológiai kategóriákat használ, és az általa használt „kapcsolat” megnevezése is voltaképpen bármire vonatkozik, azaz nem különbözőt meg precízen az egyes proverbialis műfajokat, alműfajokat.

Hogy mi az oka Pázmány e vonatkozásban meglepő adatlanságának – nem tudom. Bizonyára közrejátszhatott, hogy az imák szövege másként sztereotíp, mint a prédikációké vagy éppen a hitvitázó szövegeké. Lehet, hogy méltatlannak ítélte mondjuk egy „Meghalt a gyermek, elkölt a komaság” proverbium idézését. (Megvan mind Baranyai Decsinél 1.1.4.4., mind Szenci Molnárnál 1611, 158/1.) Sőt, az ő forrásuk maga Erasmus volt!) Ám azért Pázmány *Imádságos könyvében* sokféle műfaj került felhasználásra (akár mások zsoltár-fordításai és versei is). Ezért „a proverbium méltatlan az imádságos könyvhöz” érvelést aligha tartjuk a végső megállapításnak. Pontosabb feleletet akkor kísérelhetünk meg, ha előbb Pázmány más jellegű műveit egyenként is hasonló vizsgálatnak vetjük alá! Annyi viszont nyilvánvaló az adatokból, hogy igazán sokféle „proverbium-közeli” fordulatot használt, és ezektől „egyetlen lépés” a valódi proverbiumok gyakorlata. Az is mindenképpen igazolható volt a szövegadatok áttekintésével, milyen gazdag és sokrétű Pázmány tágan vett „proverbialis” nyelvhasználata.

¹⁸ *Uo.*,117–118.

Természetesen még sok további szóláskutató feladat kínálkozik Pázmány műveivel kapcsolatban. Főként az igen érdekes jelentésbeli vonásokra hívom fel a figyelmet. Ezzel most – terjedelmi okokból – nem foglalkozhattam. Arra mégis törekedtem, hogy legalább az *Imádságos könyv* proverbsiális adatait viszonylag teljességgel bemutassam.

Hogy mégse egy negatív tanulsággal fejezzem be a kedves egykori tanítványom (és később dolgozataim kiadója), Hargittay Emil ünnepi kötetébe küldött írásomat, egy példát említek arra, hogy Pázmány műveiben mindig találunk meglepő, kulcsfontosságú adatokat is. A kötet végén, a *Rövid Tanuság* című részben Pázmány azt fogalmazza meg: miért is írta művét? Itt olvassuk: *És ha elég nekünk is azt mondanunk a mit az Oláhok mondnak, Tudja a Pap mit hiszek, és mi az igaz, könnyen mind praedicatio hallástul, s mind egyébtől meg menekedtünk* (226b). A mondat értelme világos. Ám az „amit az oláhok mondanak” kitétel parömiológiailag igazán meglepő. A parömiológia megkülönbözteti ugyanis a „szólásidézet” (*wellerizmus*) kategóriáját: amikor egy proverbsiális megállapítást valaki szájába adnak. (Persze, ez nem valódi idézet vagy szállóige, hanem egy „általános” szereplőt vonnak be a szövegbe.) A magyarban rendkívül ritka ez az (al)műfaj, és csak évszázadokkal későbből adatolt. Legismertebb magyar nyelvű példája: *Ez a hét is jól kezdődik, mondta a cigány, amikor hétfőn akasztani vitték.*

Wellerizmus Pázmánynál? (Még ha itt esetleg csak éppen ilyen irányba mozdul el egy frappáns megfogalmazás.) Még az előbbieknél is nagyobb meglepetés lenne! Noha éppen e korban terjednek a német wellerizmusok, az olasz wellerizmusok pedig ekkor már régóta és még mindig „virágoznak”.¹⁹

¹⁹ Lásd a kiváló áttekintést: Charles SPERONI, *The Italian Wellerism to the End of the Seventeenth Century*, Berkeley, 1953, (University of California Folklore Studies).